

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

4

Liaudis virsta tauta

BALTOJI VARNELĖ

**Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka
Antanas Tyla**

**Recenzavo įst. m. dr. Vytautas Žalys
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,
Raimundas Lopata**

Redaktorius Gytis Vaškelis

Dailininkas Saulius Motieka

Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba.	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai?	327
II. DISKUSIJA	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas	363

<i>Ingė Lukšaitė</i>	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu	397
III. RECENZIJOS	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m."	437
IV PUBLIKACIJOS	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka)	491
STUDIA HISTORII ODRODZENIA LITEWSKIEGO RESUME	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG	535
ASMENVARDŽIAI	551
VIETOVARŽIAI	571

ARISTOKRATIJOS LIKIMAS: HENRIKO ŽEVUSKIO METAMORFOZĖS

1. Gyvenimo vingiai

XIX a. kultūra gali pateikti daug įdomių, dažnai vienas kitam prieštaraujančių dalykų. Politinėje literatūroje - tai liberalizmo gimimas ir konservatizmo stiprėjimas, literatūroje - romantizmo dvasia ir realizmo praktika paženklintas romanas, religijoje - ateizmo plitimas, mokslininko kabinete sukurtas pozityvistinis tikėjimas, katalikybės pastangos tapti kultūros ir politikos pakaitalu.

Prancūzijos revoliucijos socialinės idėjos paskutiniaisiais Abiejų Tautų Respublikos egzistavimo metais netapo visų valstybės piliečių mąstymo ir veiklos esme. Iki 1569 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) rytinės žemės - tai stambių magnatų tėvonijos, kur žmogaus kilmė vertinama labiau negu jo socialinės pažiūros, o didikų genealogija ir luominės tradicijos nė iš tolo negalėjo prilygti revoliucinėms idėjoms. 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija neišgelbėjo valstybės, tačiau Austrijos, Prūsijos ir Rusijos teritorinės dalybos pakeitė Lenkijos ir Lietuvos valstybės piliečių sąmonę. "Kada visuomenė žūsta, pamokantis patarimas tiems, kurie stengsis ją išgelbėti, yra priminimas visuomenei tų principų, iš kurių ji kilusi... Tolsmas nuo jos pirminių pagrindų sargdina, o sugrįžimas gražina sveikata" (Popiežius Leonas XIII, "Rerum novarum").

Volynės aristokrato Henriko Ževuski (Rzewuski) (1791-1866) gyvenimas ir kūryba netelpa vien tik į istorinės Lietuvos politinės tradicijos ar lenkų literatūros raidos rėmus. Jo pasaulėžiūra, godžiai sugerdama ano meto filosofines ir socialines doktrinas, atspindėjo rytinio Europos kultūrinio pakraščio mentalines metamorfozes. Aristokratinės tradicijos nykimas ir bandymas ją atgaivinti niekada nebuvo išskirtinė vakarinių Rusijos imperijos žemių problema, bet senosios europietiškos kultūros krizės požymis.

Bent taip ją suprato pats H. Ževuskis.

Grafas H. Ževuskis gimė 1791 m. gegužės 3 d. Slavutiče, Volynėje. Tą dieną daugumas piliečių šventė naujos konstitucijos principų priėmimą. Henriko tėvas Kijevo kaštelionas Adomas - karštas Targovicos konfederacijos šalininkas - nesuklydo pasakęs, jog šią dieną į pasaulį atėjo naujos konstitucijos priešas¹. Jos priešais tapo dauguma LDK rytinių žemių magnatų, sudarydami Targovicos konfederacijos ir Rusijos carienės Jekaterinos II politikos šalininkų branduolį. Rusijos valdžios atlygis tapo bajoriškų privilegijų ir LDK Statuto išsaugojimas. 1799 m. Henrikas jau mokėsi karmelitų vienuolyne Berdičeve, vėliau buvo auklėjamas Peterburgo kilmingųjų vaikų pensione. Po Tilžės taikos susikūrus Varšuvos hercogystei, H.Ževuskis įstojo į besikuriančią lenkų kariuomenę. Toks sprendimas buvo būdingas daugumai to meto jaunuolių, tikėjusių, kad Napoleono genijus padės atkurti Lenkijos ir Lietuvos valstybę. 1812 m. karinė kampanija atšaldė jaunatvišką idealizmą. Tolesnis H. Ževuskio gyvenimas lyg ir paneigė jaunystėje deklaruotų visuomeninių principų įgyvendinimo kelio lengvabūdiškumą.

1817-1823 m. H. Ževuskis lankėsi Vokietijoje, Prancūzijoje, Italijoje, Anglijoje. Jis klausėsi filosofų paskaitų, susipažino su J.Fichtės, F.Šėlingo (Schelling), I.Kanto, G.Hėgelio filosofija, kuri jam padarė atgrasų įspūdį. Prancūzų romantikų J. de Mestro ir D.Bonaldo filosofiją jaunas magnatas vertino labiau negu vokiečių klasikinę filosofiją, o meilę R.Dekartui (Descartes) iškeitė į neapykantą B.Spinozai. Tačiau H.Ževuskio požiūris į filosofiją priklausė nuo gyvenime suformuotų nuostatų, ne nuo grynų gnoseologinių ir ontologinių principų. Apskritai visa jo filosofinė-literatūrinė kūryba - tai reflektuojančio, patriarchalinę bajorišką gyvenimo tradiciją puoselėjančio asmens gyvi svarstymai. Grafo literatūrinės kūrybos populiarumas, peraugantis į visuomenės neapykantą, liudijo tikrą, o ne tariamą keliamų problemų aktualumą. Bet jis mokėjo tuo pačiu: visą gyvenimą giliai neapkentė miesto kultūros. Tenai vykstančios dailės parodos jam tebuvo tik blankūs idėjų atspindžiai, o muzikos koncertuose skambantys garsai jam asociavosi

su durų girgždesiu². Žymiai didesnė vertybė - tai Volynės bajorų istorija. 1829 m. Italijoje H.Ževuskis susitiko su A.Mickevičiumi, kuris paragino jį parašyti "Soplicos atsiminimus". Ilgai negavęs iš Rusijos valdžios oficialaus leidimo knygai spausdinti, H.Ževuskis 1839 m. išleido ją Paryžiuje, o po kelių metų - gerokai išcenzūruota - knyga pasirodė Rusijoje. Knygos turinys - tai 25 pasakojimai iš XVII-XVIII a. bajorų gyvenimo. Kūrinio žanras ("gavėda") ir jo herojai leidžia priskirti "Soplicos atsiminimus" prie bajoriškos literatūros. A.Mickevičius prisipažino, kad "Pono Tado" parašymą inspiravo H.Ževuskio pasakojimai apie patriarchalinį bajorų gyvenimą. Dar 1825 m. grafas kartu su A.Mickevičiumi keliavo po Krymą. Juos lydėjo H.Ževuskio sesuo Karolina, nepaprasto grožio ir sąmojo moteris. Ji buvo slapta caro valdžios agentė ir mokėjo sužadinti pono Adomo dėmesį. Karolina, būdama generolo S.Vito meilužė ir vykdydama slaptosios tarnybos užduotis, jau anksčiau pažinojo rusų poetą A.Puškiną. Tarp jų užsimezgė daugiau negu draugiški santykiai³. Labai tikėtina, kad tik Karolinos dėka du garsūs poetai susipažino Peterburge.

Bet sugrįžkime prie kelionės po Krymą. Kaip žinoma, kelionės įspūdžių sužavėtas A.Mickevičius parašė garsiuosius "Krymo sonetus". Sarkastišku R.Jakobsono pastebėjimu, tai galbūt vienintelis pasaulyje žinomas literatūrinis šedevras, inspiruotas slaptosios policijos organizuotos kelionės⁴. Poeto susižavėjimas Karolina - kūrybos įkvėpimo šaltinis. Nuosaikūs Lenkijos patriotai matė H.Ževuskio sesers "valenrodizmo" dvasią - būti priešo stovykloje ir tarnauti jiems, bet esant reikalui, pasilaikyti už tėvynės laisvę. Kažkas panašaus lyg ir atsitiko: kai kuriuos 1830-1831 m. sukilimo dalyvius Karolina bandė užtartti prieš Rusijos valdžią, bet jai buvo įsakyta palikti Varšuvą. Kurį laiką pagyvenusi Drezdene, H.Ževuskio sesuo persikėlė į Paryžių. Ten jos laukė nauji vyrai ir netikėtos pažintys. Gimtojo krašto ši moteris jau niekada nepamatė. Kita grafo sesuo Evelina ištekėjo už prancūzų rašytojo O. de Balzako.

Po 1830-1831 m. sukilimo H.Ževuskis galutinai prarado tikėjamą politinių pokyčių įgyvendinimo prievartą. Į lenkų emigracijos pastangas surengti naują sukilimą jis žiūrėjo

su neslepiamu priešišku. Vienintelis kelias pasipriešinti barbarybei - tai moralinis ginklas. Jo pagalba, anot H.Ževuskio, galima pakeisti priešą, apmaldyti jo skleidžiamą blogį. Gal todėl jis nevengė oficialių pareigų: 1833-1837 m. buvo Žitomiro pavieto maršalka. Čia H.Ževuskis suartėjo su Žitomiro bajorų mokyklos dėstytoju kunigu I.Holovinskiu (Hołowiński). Nuo 1841 m. pradeda aktyviai bendradarbiauti laikraštyje "Tygodnik Petersburski". Tuo pat metu parašo daug istorinių romanų ir publicistinių apybraižų. 1851-1855 m. H.Ževuskis persikelia į Varšuvą, redaguoja "Dziennik Warszawski" ir tarnauja pas Lenkijos vietininką J.Paskevičių. Miesto gyventojų akimis, grafas buvo tipiškas carinės valdžios padlaižys. Bet jis niekam nieko nenorėjo įrodinėti.

2. Politinis kolaborantas, bet laisvas žmogus

1841 m. birželio mėn. Volynės žemėse esančiame Ževuskio Čudnovo dvare susikūrė literatūrinė-politinė grupė, lenkų istoriografijoje pavadinta "Peterburgo koterija". Toks įvardijimas jau turėjo savyje neigiamą vertinimą. "Reakcionieriai", "išdavikai", "carizmo tarnai" - tokios etiketės lydėjo šiuos žmones iki pat mūsų dienų. J.Kraševskio dalyvavimas tos organizacijos veiklos pradžiniu etapu dažnai nutylimas arba laikomas jo trumpalaikiu suklydimu⁵. Tiesa, dažnai pamirštama, jog praėjus keliems dešimtmečiams, J.Kraševskis, pristatydamas cenzūros uždraustą ir turėjusią būti sunaikintą knygą "Istoriniai bandymai", gana aukštai įvertino jos autorių - H.Ževuskį. Rašytojui, skirtingai nuo lenkų nacionalinio judėjimo ideologų, jis niekada nebuvo išdavikas, nors "Soplicos" autoriaus visuomeninės-politinės pažiūros nebuvo jam priimtinos⁶. Kitas dalykas - kultūros klausimai.

"Peterburgo koterija" - tai H.Ževuskis, M.Grabovskis, I.Holovinskis, A.Pšezdzieckis (Przezdziecki), L.Styrmeris, J.Pšeclavskis (Przeclawski) ir kiti asmenys, bendradarbiaavę "Peterburgo savaitraštyje". Beveik visi šios grupės nariai buvo kilę iš rytinių buvusios LDK žemių - Kijevo, Podolės ir Volynės gubernijų. Bendra jų politinė nuostata - legalizmas, o požiūrį į kultūrą galima būtų pavadinti tra-

dacionalizmu. Bet tai būtų labai paviršutiniškas vertinimas. Jų politinės ir kultūrinės veiklos prieštaravimas, retorinis lojalumas Rusijos valdžiai, katalikybės skleidimas imperijos sostinėje norom nenorom verčia iškelti jų veiklos geopolitinį kontekstą. J.Kraševskio užuomina dėl "koterijos" tikslo "sukatalikinti Rusiją" rodo, kaip vienas ar kitas istorinės Lietuvos praeities faktas gali įgauti visuotinę reikšmę.

H.Ževusko asmenybė įkūnijo dalies aristokratų nuostatą carinės Rusijos atžvilgiu. Apie tai byloja istoriniai dokumentai. Tačiau niekada nereikia užmiršti, kad istorinis šaltinis yra tik praeities fragmentas, savo prigimtimi ambivalentiškas. Kijevo generalgubernatoriaus D.Bibikovo ataskaitoje vidaus reikalų ministrui rašoma: "Į generaladjutanto grafo A.Benkendorfo užklausimą dėl grafo H.Ževusko ir M.Grabovskio bei jų kūrinių, sukėlusių stiprią Volynės gubernijos žemės savininkų (dvarininkų - V.B.) neapykantą, atsakiau rugpjūčio 3 d. laišku Nr.3459, kuriame pažymėjau, kad grafo H.Ževusko ir M.Grabovskio pažiūros ir elgesys visiškai lojalus; jis priklauso tiems negausiems krašto lenkams, kurie išdrįso žodžiu ir raštu kalbėti apie beprasmes pastangas atkurti Lenkiją, apie kiekvieno garbingo žmogaus pareigą būti ištikimu caro pavaldiniu, apie senosios Lenkijos ir jos valdymo priklausomybę nuo partijų ir jų intrigų; kad kraštas kentėjo nuo išorinių neramumų, ginčų ir plėšimų; kad Ukraina, Volynė, Podolė ir Lietuva yra kunigaikščių Riurikų tėvonija ir visada buvo rusiškas kraštas, o didžioji dalis vadinamųjų lenkų niekada nebuvo lenkais, nes jų pavardės nesutinkamos Lenkijoje, ir t.t."7.

Caro valdininko ataskaita turėtų liudyti apie visišką H.Ževusko, M.Grabovskio ir kitų vadinamosios "Peterburgo koterijos" grupės narių lojalumą vyriausybei. XIX a. 5 dešimtm. pradžioje D.Bibikovo adjutantas J.Strutinskis aplankė Čekijoje J.Šafariką. Nikolajus I norėjo geopolitiškai panaudoti panslavizmo idėjas Austrijos imperijoje gyvenančioms slavų tautoms paremti ir padaryti juos savo sąjungininkais Dunojaus kunigaikštystėse numatomų karinių akcijų metu. "Peterburgo savaitraštis" turėjo tapti tokios politikos šaukliu⁸. Už tai "koterijai" užtikrino teisę laisvai propaguoti savo leidiniuose katalikybę ir religinės literatūros

leidimą. Todėl europietiškosios politikos tema pastebima visoje H.Ževuskio kūryboje. Jis buvo aukšto polėkio "paukštis", supriešinęs save ne tik su lenkų nacionaliniu judėjimu, atskirais caro valdininkais, bet ir visa visuomene. Grafas "Soplica" tikėjo, kad jo teorija gali reformuoti valstybinę sistemą. J.J.Ruso (Rousseau) "Naujosios Eloizos" milžiniška įtaka Europos visuomenei įtikino jį teorine minties galia. Reikėjo tik daug dirbti, nekreipiant dėmesio į visuomenines nuotaikas. Juk ir tauta gali klysti. Jo nemėgo ir už demonstratyvų sėdėjimą už vieno stalo su savo luomo atstovais, ir už kandžius aforizmus, kaip antai: "Lenkija ir Rusija - du ligoniai, vienas iš kurių nežino, ko tikėtis, kitas - ko bijoti"⁹. Lenkijos ir Lietuvos jaunoji karta neapkentė grafo už jo netikėjimą socialinių idėjų galia. Kai prieš 1863 m. vieno iš H.Ževuskio brolių paklausė, kaip šis išpirks brolio "nuodėmes", pusiau juokais buvo atsakyta: "Mes jį pasmaugsime"¹⁰. Gera pažinojęs grafa J.I.Kraševskis rašė: "Esu įsitikinęs, kad viskas, už ką jį teisingai kaltino, kilo ne iš jo"¹¹. Ši frazė neliudija apie kažkokių politinių jėgų jam daromą įtaką, greičiau priešingai: kontroversiškos politinės pažiūros liudijo apie romantizmo socialinės egzaltacijos ir "sveiko proto" konfliktą. Laikas parodė, kas buvo teisus. "Veiksmo" ir "idėjos" žmonės po 1863 m. sukilimo patyrė visišką pralaimėjimą. Net "evoliucinės" kovos formos raiška tapo sunkiai įmanoma buvusiose LDK žemėse. Rusai nebesitikėjo ir nebendradarbiavo su vietiniais gyventojais. Politinio laviravimo galimybės tapo labai ribotos. Žodinių kalambūrų, "ezopinės" kalbos epocha baigėsi - ji tapo beprasme.

H.Ževuskis niekada neįgijo sisteminio filosofinio išsilavinimo. Polemika su I.Kanto ir G.Hėgelio epigonais Lenkijoje, kurie beveik paraidžiui sekė vokiečių filosofų veikalais, siutino grafa. Dėstomų poleminių minčių nesistemingumas jam atrodė daug organiškesnis, negu Lenkijos hėgelininkų kūryba. Ir kiekvieno diletanto kūryboje, ir H.Ževuskio filosofiniame palikime galima rasti minčių, pribloškiančių vertinimo teisingumu. "Hėgelio sistema sukūrė "komunizmo" užuomazgas"; L.Fojerbacho (Feuerbach) šė-

toniškas panteizmas paruošė antikristo erą"; "Komunizmas - tai panteizmo pritaikymas politinei ekonomijai"; "Kai proletarizmas įsiviešpataus visuomenės kūne, ten anksčiau ar vėliau neišvengiamai įsivyras revoliucija su visomis kruvinomis pasekmėmis"¹². Volynės aristokrato pranašystės dabar kelia nuostabą.

Giliai suvokdamas gyvenimą, skausmingai reaguodamas į Europoje vykstančius visuomeninius pokyčius, darė jis tokias pesimistines išvadas. Prasidėjo "laukinio žmogaus" epocha - žmogaus, kuris netiki "išsilavinimu". "Išsilavinimas" - tai ne vien žinios, bet ir tradicijos, moralė, patriarchalinio gyvenimo vertybių garbinimas. Mūsų išsilavinusioje Europoje kiekvieną dieną galima įsitikinti, kad atsiradus kokiam nors moraliniam pakrikimui, tučtuojau pasireiškia kokia nors fizinė degradacija"¹³. Būdamas aistringas fizionomistas, savo pastebėjimus jis natūralistiškai aprašė nedidelėje pjesėje, atspausdintoje "Papročių mišinyje". Bajoras, gyvenantis iš palūkanų, sudarantis įtartinus sandėrius su žydais, anot H.Ževuskio, negali priklausyti kilmingajam luomui. Peterburgo katalikų dvasinės akademijos rektorius I.Holovinskis primygtinai prašė grafo nespausdinti šioje knygoje apybraižos apie bajorus. Tai pažadėjęs, H.Ževuskis neištesėjo duotojo žodžio. Kaltinimai bajorų luomui, polemintis įkarštis visiškai atitolino bet kokią susitarimą tarp Peterburgo "koterijos" ir vidutinės bajorijos. "Eina bajorai iš pavieta sesijos į bažnyčią pagerbti Dievo, pašaukti Šventą Dvasią, pasitarti ir pasiklausyti dieviškojo žodžio iš kunigo lūpų. O vėliau, Dievo akivaizdoje, paėmę jo vardą kaip liudijimą, angelų ir žmonių akivaizdoje garsiai prisiekia: kad ne asmenine neapykanta, ne partijų dvasia, o tik visuomenės meile vadovausis ir nuošaly paliks grupuočių interesus, intrigas, veidmainiavimus ir asmeniškumus. O Išgelbėtojau! Kaip naudojasi Tavo gailėstinga kantrybe, kaip Tave kryžiuoja"¹⁴. Nusivylęs bajorija, rašytojas nukreipia dėmesį į aristokratus. XIX a. viduryje - tai ne vien "mėlynojo kraujo" palikuonys, sudarantys visuomenės šerdį. Jie - "dvasios aristokratai", ir į jų luomą patekti yra ne lengviau negu į bajorų. Bet kokią visuomenę sudaro valdžios ir suvereniteto ("udzielność") santykis. Valdžia

yra visada sąlygojama politinio suvereniteto. Atrodo, kad H.Ževuskis politiniu suverenitetu laiko visuomeninę nuomonę, kurią išreiškia ne aritmetinė žmonių suma, o "dvasios aristokratai". Ją sudaro, visų pirma, kilmės aristokratai, kurie visada buvo ir visuomenės "druska". Net demokratinės Šveicarijos Cugo, Urio, Švyco ir Untervaldeno kantonuose valdžia nuo amžių priklausė kelioms aristokratų giminėms. Pasisakydamas už konstitucinės monarchijos valdymo principus, H.Ževuskis tokios valdžios garantu laikė aristokratų partiją kaip "tautos politinė valdžios formą"¹⁵. Juo ji senesnė, juo labiau nepriekaištingai vykdo savo pašaukimą. Bet aristokratų korporacija vis nyko, išsigimdama į verslo ir pinigų valdžios žmones. Reikėjo surasti kažkokį kitą aristokratizmo substitutą. Kilmingumas gali priklausyti ne vien nuo kilmės. "Kraujo aristokratui" gali prilygti "dvasios aristokratas", savo išsilavinimą prilygindamas kilmei. Jei jis neturi protėvių, tegu pats juo tampa - panašiu į tuos, kuriais didžiuojasi kilmingi žmonės. Kiekvienas aristokratas tinkamai pagerbs nusipelnusį vyrą, nes kitaip bus išjuoktas savo artimųjų rate"¹⁶. "Nusipelnęs vyras" - tai inteligentas, naujos formacijos darinys. H.Ževuskis visai neatmeta inteligento kaip žalingo visuomenės žmogaus, priešingai - jo protą, žinias sulygina su aristokrato kilme. "Kraujo" ir "dvasios" aristokratai negali paminti po kojomis amžiais kurtų tradicijų, jie žino tikro sakrališko, nedevalvuoto žodžio vertę. Tai bene vienintelis budas išsaugoti bajorišką tradiciją. "Tačiau jei tarp bajorų prabustų moralinė reakcija, kuri juos sugražintų į tikėjimo, tautinių padavimų ir pasiaukojimo dvasios kelią, /.../ jiems būtų skirta tapti savo tautos civilizacijos židiniu"¹⁷. Bajorų moralinės reakcijos nebuvimą galėjo pakeisti bekilminio inteligento kultūrinis luomiškumas.

Toks kultūrinis "konkordatas" tarp aristokratijos ir inteligentijos turėjo padėti išplėsti konservatyvios utopijos šalininkų gretas ir išsaugoti istoriškai susikūrusias vertybes ne tik per kraują, bet ir mintį. Istorinė refleksija, arba minties kelias į praeitį galėjo būti patikėta net nekilmingam inteligentui. Tokia protu ir krauju grįsta žmonių sąjunga privalėjo ugdyti visuomenės narių moralinį tyrumą. Prancūzų

revoliucijos pasekmės H.Ževuskį įtikino, jog žmogaus gerovė nepriklauso nuo valdymo formų kaitos. Kitas žmogaus auklėjimo kelias - tai švietimo sistema, kurios idealas - sarmatiškas išsilavinimas. "Mūsų senoje draugijoje kiekvienas sarmatas vartojo lotynų kalbą, žinojo moralinės teologijos ir krašto teises, savo krašto giminių ir provincijos istoriją"¹⁸. Nemėgęs Edukacinės komisijos už jos vykdytą švietimo reformą XVIII a. pabaigoje, grafas H.Ževuskis geru žodžiu minėjo pradinių mokyklų reformą ir šios srities Vilniaus vyskupo I.Masalskio nuopelnus. Religinis valstiečių mokymas buvo tikresnis ir naudingesnis už kito pobūdžio mokymo sistemas. Vyskupo M.Valančiaus steigiamą parapinių mokyklų tinklas tipologiškai panašus į XVIII a. paskutinio ketvirčio apatinės švietimo grandies reformą. Žinant H.Ževuskio ir Peterburgo katalikų dvasinės akademijos rektoriaus I.Holovinskio artimus santykius ir tai, kad pastarasis globojo M.Valančių, galima hipotetiškai kelti klausimą dėl "konservatorių" grupuotės inspiruoto parapinių mokyklų steigimo, religinės literatūros leidimo ir blaivybės judėjimo Žemaičių vyskupystėje. "Peterburgo koterijos" ideologija taip pat gali būti paaiškinama M.Valančiaus veikla iki 1863 m. "Kiekviena tauta turi savo angelus sargus" - toks H.Ževuskio aforizmas pagrindė konservatyviojo romantizmo požiūrį į individų ir individualius bruožus turinčių tautų egzistenciją¹⁹. Tautos gyvena pagal savo dėsnius, kurie grindžiami dieviškuoju įstatymu. Krikščioniškos religijos pašaukimas yra lavinti tautas. Ji net gali atlikti socialinių idėjų pakaitalo vaidmenį. "Evangelija yra išlaisvinimo teisė; krikščionis, būdamas laisvas asmuo, turi teisę į bet kokią laisvę /.../"²⁰. H.Ževuskis religinės tiesos puoselėjama vidinės laisvės būseną paverčia absoliučios laisvės sąlyga. Jos negali įveikti nei politinis teroras, nei socialinės demagogijos pūslai. Religinė laisvė apsaugo atskirus individus, vienija tautas, jungia žmoniją. Vargu ar tai buvo grafo kvietimas susitaikyti su esama padėtimi. J.I.Kraševskis niekada nelaikė grafo išdaviku. Jis tik skeptiškai žiūrėjo į H.Ževuskio ir "koterijos" bandymus "apgauti" Rusijos valdančiuosius sluoksnius. Vieni rašė "ezopo" kalba, kiti puikiai ją suprato. Toks žaidimas

negalėjo ilgai tęstis. Anksčiau ar vėliau turėjo ateiti supratimas, kad "carizmas greičiau susitalkys su revoliucija negu juridiškai paremta laisve, kuria dvelkė visa senosios Lenkijos praeitis"²¹. 1863 m. sukilimas tai įrodė: militarinis problemos sprendimas Rusijos valdžiai buvo priimtinesnis negu teisinių reformų kelias.

H.Ževuskis svarbiausia visuomenės moralinio nuopolio priežastimi laikė visuomeninės nuomonės nebuvimą. 1840 m. pateiktas Peterburgo cenzūros komitetui "Istorinių bandymų" rankraštis neišvydo dienos šviesos. Valdžia įsakė rankraštį sunaikinti. Bet nežinomas šio komiteto darbuotojas padarė kai kurių veikalo skyrių nuorašą, kurį po grafo mirties Paryžiuje išleido J.I.Kraševskis. Įdomu ir tai, kad "Istoriniai bandymai pasirodė su cenzūros kupiūruotomis vietomis. Šiandien sunku atsekti visus tekste pasitaikančius "prasminius laukus", įgaunančius dvigubus ar net trigubus prasmių lygmenis. Tokia H.Ževusko "kitakalbystė" labai primena N.Karamzino "Rusijos valstybės istorijos" puslapius. Tik H.Ževuskis dėstė Izraelio, Graikijos, Romos istoriją, ir ano meto laikotarpio problemos turėjo aiškiai išvelgiamą aktualumą. Cenzoriaus plunksnos susilaukė ir katalikiškos religijos, kaip svarbiausios civilizacijos ašies, apologetika.

"Laisvė, jeigu ją traktuosime istoriškai, niekada ir niekur nebuvo žmogaus teisė, o tik piliečio privilegija, ir - kaip visos kitos privilegijos - pasireikšdavo dalinių tų privilegijų neturinčiųjų asmenų pažeminimu. Europos istorija tai puikliausiai iliustruoja"²². Tačiau religinio jausmo sąlygota laisvė - tai išskirtinė privilegija, kurią gali gauti bet kokios kilmės ir tautybės žmogus. Vidinė religijos šviesa padeda įveikti politinių režimų absurdiškumą, valdžios organizuojamus socialinius ir kultūrinius persekiojimus. H.Ževuskiui atrodė, kad religinę doktriną galima daug lengviau įgyvendinti negu socialines idėjas. Prancūzų revoliucija - visai nesenas ir pamokantis pavyzdys. Jakobinų diktatūros košmaras, laisvės, lygybės ir brolybės idėjų devalvacija ir virtimas triumfuojančios savivalės apoteoze tik sugriovė tradicinės visuomenės pagrindus. Lenkų nacionalinio išsivadavimo judėjimo demokratizmas

taip pat gali atlikti analogišką griaunamąjį darbą. "Kur yra Dievo dvasia, ten visada bus laisvė; kur jos nėra - ten visuomet nelaisvė. Bet ar mane norės suprasti?"²³.

3. Tautybė ir žmogiškumas

Daugelio "Peterburgo savaitraščio" bendradarbių jaunystė buvo susijusi su Vilniaus universitetu. Nemažą vaidmenį jų kultūrinei orientacijai formuoti suvaidino vilnietiškos "Šbravcų" ("Nenaudėlių") draugijos veikla, o kai kurie asmenys - tiesiogiai ar netiesiogiai - net dalyvavo joje. 1830-1836 m. leista imperijos sostinėje "Balamut Peterburski" tęsė "Wiadomości brukowe" ("Grindinio žinios") laikraščio tradicijas. Realybės išjuokimas, akcentuojant susiklosčiusias neigiamybes kaip žmogaus netobulo auklėjimo išdavą, artimai buvo susijęs su Vilniaus laikraščio puslapiuose vyravusia tematika. "Peterburgo koterijos" numatytas "Slavų senovės draugijos" projektas savo principais labai priminė "Šbravcų" draugiją²⁴. 4-5 dešimtmečiais leisti almanachai ir kiti periodiniai leidiniai, kaip "Biruta", "Znicz" ("Šventoji ugnis"), "Rocznik literacki" ("Literatūros metraštis"), "Wizerunki i roztrząsania naukowe" ("Moksliniai vaizdai ir tyrinėjimai") savo tematika stebėtinai jungė klasicizmo ir romantizmo estetines pažiūras. Rašytojo V. Skoto (Scott) istorinė kūryba, nustumdama į antrą vietą J. Gėtės (Goethe) ir F. Šilerio (Schiller) estetiką, virto metodologine "tautos atminties" teorijos išklotinė. Bene žymiausias "koterijos" literatas M. Grabovskis taip suformulavo šį principą: "Priartinti vietinės buities fenomenus, ištraukti į dienos šviesą vietinę istoriją ir įamžinti meno veidrodyje visas mintis, jausmus ir atsiminimus, iš kurių išsirutulioja tautos individuali būtis"²⁵.

Tautos individualumas glaudžiai susijęs su vietos specifika. M. Grabovskis vėliau realizavo šią idėją istoriniame veikalė "Ukrainos praeitis ir dabartis". Šioje knygoje daug dėmesio skirta Ukrainos kazokams - Rytų feodalizmo kodekso riteriams. Apskritai LDK žemių istorija tapo padidinto istorinio intereso sritimi. H. Ževuskis knygoje "Papročių mišinys", pasirašytoje Jarošo Bejlos (Bejla) slapyvardžiu,

užsiminė apie istorijos tyrinėjimo prasmingumą. Bet tai ne visuotinės istorijos universalių dėsnų paieška, o gimtosios vietos įvykių aprašymas. "Jei kuo užsiimčiau - tai vaivadijai suteikiančios išskirtinius bruožus dvasios tyrinėjimu, ieškočiau senų papročių, senų pasakojimų ir senų padavimų šaltinių; žodžiu, prisiminčiau krašto istorijos garbę, nes tai vienintelis dalykas, vertas atminimo. O kai tuos vaizdus atkurčiau, ieškočiau protėvių vardų, atsiradusių kartu su Volynės pavadinimu. Ieškočiau Jogailaičių šakos, apsigyvenusios Volynėje nuo Kęstučio ir Algirdo laikų, ieškočiau kažkokių faktų apie Zaslavlio pilies įkūrimą ir nuversto nuo lietuviško sosto Jaunučio gyvenimą joje, taip pat apie didelį totorių triuškingą Romaną, apie kilmingą ir nelaimingą Dimitrą, apie jų kitą tėvoniją prie Klevanės; rinkčiau faktus apie paskutinę Ostrogiškių ordinaciją, kuriai vadovavo paskutinis to paties kraujo kunigaikštis"²⁶. Taigi tikroji istorija ir brangiausi prisiminimai susiję su žeme, nuklota protėvių kaulais ir paženklinta savo individualia ir nepakartojama praeitimi. Mažosios tėvynės reikšmė nepalyginama su valstybės ir tautos istorija. Volynės, Podolės, Kijevo provincijos praeitis vertingesnė už Respublikos praeitį, nes ji suvokiama individualiai, o ne schematiškai ir apibendrintai²⁷.

H.Ževuskis pabrėžė savo susidomėjimą būtent krašto žmonėmis, jų gyvenimo būdu ir papročiais. Jam buvo visai priimtini tuo metu paplitę istoriniai-statistiniai ir archeologiniai tyrinėjimai. Gyventojų tipų įvairovė domino ir kitą "Peterburgo koterijos" narį Placidą Jankovskį (John of Dycalp). Sekdamas Prancūzijoje leidžiamu rinkiniu "Prancūzai apie save", jis sumanė parašyti buvusių LDK žemių gyventojų charakterių apybraižų ciklą "Lietuviai". Tai turėjo būti baltarusių, lietuvių valstiečių, Volynės, Pinsko, Žemaitijos bajorų, totorių, žydų, aristokratų, bajorų palūkininkų charakteristikos - iš viso 84 paveikslai. Tokio istorinio aprašymo būtinybė akivaizdi, nes "žmonės instinktyviai pajuto poreikį gyvais vaizdais išsaugoti (įamžinti) savo fizionomijos bruožus iki tol, kol jie išnyks visiems laikams"²⁸. Tuo metu Peterburge gyveno labai daug "litvinų". "Kai lietuvio fizionomija, iš vienos pusės, išplito už

gimtųjų vietų, iš kitos, tam tikra kilmingų lietuvių klasė nežinia iš kur pareiškė pretenzijas "būti koroniažais"^{29*}. Dažnai pamirštama, kad Mindaugo laikų Lietuva jau buvo persiėmusi Rusijos civilizacija, o lietuvių kunigaikščiai viešpatavo rusų miestuose. I.Holovinskis, recenzuodamas J.I.Kraševskio poetinę trilogiją "Anafielas", pažymėjo Lietuvos valstybės galios augimą kaip rusų-lietuvių bendros istorijos dalį. Šios mintys nebuvo originalios - dar 1839 m. N.Ustrialovas pateikė LDK istorijos schemą kaip politinių tautų - rusų ir lietuvių - darinio vystymąsi, o 1812 m. iškeltas LDK autonomijos projektas patvirtintų neatsitiktinai tokios politinės minties pobūdį Rusijos imperijoje³⁰. Deja, P.Jankovskio sumanymas nebuvo realizuotas. Iš dalies jį įgyvendino J.I.Kraševskis knygoje "Tipai ir charakteriai".

H.Ževuskis visuomet pabrėždavo, kad tik individams būdingas kosmopolitizmas, tautoms jis nėra žinomas. "Kiekviena tauta, kiekviena provincija - jei tik teisingai gyvena - privalo susikurti sau kokį nors ypatingą bruožą, kurį istorija galės realizuoti, o jis galės vystytis tik pagal tam tikrus teigiamus principus, nes neigiamybė neturi vaisingumo"³¹. Brangiausias kraštas rašytojui yra Volynė, jo gimtojo Čiudnovo dvaro apylinkės. Lenkų istoriografijoje jau seniai atkreiptas dėmesys į "kresų" kultūros procesų "regioninį" ir "partikuliarinį" pobūdį³². Dažniausiai šie reiškiniai vertinami kaip bendros lenkiškos kultūros tipologinė skirtybė. Tad išskyla akivaizdus paradoksas: iki XVIII a. pabaigos (tiesa, nevienodai) traktuojamas Lenkijos ir Lietuvos valstybės teisinis, ekonominis, kultūrinis atskirumas XIX a. įgauna bendralenkiško fenomeno vardiklį, o gana sparčiai besiformuojanti valstietiška kultūra tampa nacionalinės kultūros sinonimu³³.

Norėdami suabejoti tokios schemos pagrįstumu, atidžiai perskaitykime H.Ževuskio teksto ištrauką: "Kas iš mūsų gali suprasti, kas tai yra tauta, kodėl, nežiūrint bendro tikėjimo, išsilavinimo, vaizdinių, vis dėlto dar yra tam tikras vieningumas, kuris neleidžia tai tautai pavirsti ki-

*Koroniažai (lenk.) - karūnininkai, t.y. iš Lenkijos Karalystės kilę bajorai.

ta tauta. Tikriausiai, ši teorija yra arčiausia tiesos, tačiau ji nėra visiškai patenkinama. Yra kalbų, kurioms niekada nepavyko sukurti atskirų tautų. Kurgi yra tokia tėvynė, kurioje visi gyventojai kalbėtų viena kalba? Šveicarijoje keturiomis kalbomis kalbantys gyventojai sudaro vieną tautybę. Kas tai yra tėvynė? Jeigu žemė, tai žydas yra mano žemietis, jeigu institucijos - vadinasi, kiek kartų jos pasikeitė, tiek kartų pasikeitė tėvynė, jeigu religija - tai Kristaus atėjimas tėvynę sunaikino. Sunku samprotauti apie tokius dalykus, iki šiol uždengtus paslapties skraiste"³⁴.

Sutikime, sunku H.Ževuskį pavadinti lenku ar lietuviu. Pateikta ištrauka byloja apie skausmingas LDK aristokrato sąmonės refleksijos paieškas. Jis nenori savęs apibrėžti kaip "lenką" - būsimos valstybės pilietį. Gegužės 3 d. konstitucijoje apibrėžta "lenko" pilietybės samprata jam buvo visiškai nepriimtina. LDK "terigenato" reikšmė, vykstant sąmonėjimui, gana aiškiai užčiuopiama. "Vokiečiai turi vieną kalbą ir keletą atskirų tautų"³⁵. Tai bavarai, saksoniečiai, prūsai, holšteiniečiai. H.Ževuskis beveik neabejojo, kad vokiečių žemėse visada bus keliolika atskirų valstybių ir keliolika jose gyvenančių tautų. Istorinės Lietuvos analogija iš karto krinta į akis. Aristokratui labiausiai priimtinas tautybės apibrėžimas per kraštą, kuriame jis gyvena. Tai, visų pirma, Volynė, Ukraina ir ... Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kurioje kažkada gyveno "Soplicos atsiminimų" herojai - LDK dignitoriai. Vartojant mokslinę terminologiją, "regioninė sąmonė" - tai "subetnosų" lygi pasiekusio asmens sąmonės vertybinė konstatacija. Taigi tapti lietuviu arba lenku - nenusakomas sąmonės trajektorijos kelias, kaip neįvardijamas į praeitį nukreiptos kūrybos tradiciškumas. Tam reikalingas istorijos supratimas per laiko distanciją.

Įdomu, kas gi yra "lenkiškumas"? Ar jį lemia žmogaus kilmė, kalba, sąmonė? "Lenko" sąvoka, anot H.Ževuskio, tiesiogiai susijusi su privilegijuoto bajoro kilme. "Tai ypatingas istorinis fenomenas". Valstietis gali save vadinti mozūru, kašubu, pinčuku, ukrainiečiu, bet beveik niekada neišgirs iš jo lūpų žodžio "lenkas"³⁶. "Lenkiškumo" skleidėjais

visada buvo bajorai, kildinę save iš mitinio herojaus Liacho, įsiviešpatavę Moravijoje, Mažojoje Lenkijoje, Prūsijoje, Mozūrijoje, o po Liublino unijos - ir Vakarų Rusijoje. Įsikūrę dvaruose ir gyvenvietėse, jie atnešė lenkišką kultūrą. Dauglatautė Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo tiek lenkiška, kiek joje plito bajoriška kultūra³⁷. "Soplicos" autorius pažymi, kad ten, kur įsigalėjo eksdivizijų (nekilnojamojo turto padalijimo keliems asmenims) praktika, lenkų kalba yra labiau paplitusi tarp valstiečių, negu ten, kur dvaras priklausė vienam savininkui³⁸. "Akalicų" kultūra - lenkiškumo židiniai. Rusijos valdžia tai žinojo ir stengėsi su tuo kovoti. H.Ževuskis smulkiųjų bajorų kultūros neapkentė dėl jos provincialumo, nepateisinamo išaukštinimo. Jie niekada netaps nei kraujo, nei dvasios aristokratais. "Le Roi peut ennoblir, mais Dieu seul fait de Gentilhomme" - "Karalius gali įbajorinti, bet tik Dievas padaro /žmogų/ kilmingu"³⁹. Degraduojanti bajoriškoji "baragoliška" kultūra - tai mirštančios tautos simptomas. Kasdieninis maivymasis, tuštybės, patyčios, "gyvenimas dėl gyvenimo" - tai bajorų "filosofinis credo". Literatūroje jie reikšdavo savo pažiūras paskvilio, epigramos, trumpo dviellio forma. Šlėkta - "juokdariai" - neigė nusistovėjusias tradicijas ir jomis grindžiamą gyvenimo protingumą bei tikslingumą⁴⁰. H.Ževuskio gimtojoje Volynėje paplitęs deklasuotos bajorijos kultūrinis-buitinis judėjimas rodė bajoriškojo luomo saulėlydį. H.Ževuskis tai suprato ir negalėjo su tuo susitaikyti. Senovėje bajorai girtuokliavo, plėšikavo, net apgaudinėdavo vienas kitą, bet kiekvienas iš jų išsiskirdavo savo individualiais bruožais - buvo asmenybės. XIX amžius suniveliavo asmenybes: liko blankūs šešėliai ir intelektualinė negalia. "Kol nesuvoksime šios karčios tiesos, tol nebūsime lygūs su apsišvietusiomis tautomis"⁴¹. Susidariusią visuomenėje tuštumą gali užpildyti tik protas - žmogaus kuriamoji galia - ir religija - kultūrinių vertybių saugotoja.

Volynės grafo H.Ževuskio kūrybos įvertinimas gali skaitytoją priversti paklausti: kur gi čia Lietuvos istorija?. Iš tiesų, LDK kultūrinio palikimo įvertinimas kol kas lieka tik geidžiamu idealu. Bet jau dabar krinta į akis

mūsų kultūros provincialumo ištakos. Jos prasideda ten, kur nemokama "matyti" tai, ko mes nesuprantame. H.Žėvuskio gyvenimas slepia dar daug paslapčių. O paslaptys dažnai skatina pažinimą.

LITERATŪRA

¹Urbaniak J. Konserwatyzm w poglądach społeczno-filozoficznych Henryka Rzewuskiego. Poznań, 1979.

²Rzewuski Henryk // Nowy Korbut. 1992. T. 9. S. 107-109.

³Якобсон П. Работы по поэтике. Москва, 1987. С. 241-249.

⁴Ten pat. P. 246.

⁵Inglot M. Poglądy literackie koterii Petersburskiej w latach 1841-1843. Wrocław, 1961. S. 180-182.

⁶/Kraszewski J.I./ Bolesławita: Henryk Rzewuski // Rzewuski H. Próbkii historyczne. Paryż, 1868.

⁷Inglot M. Poglądy literackie... S. 18.

⁸Ten pat. P. 20-21.

⁹/Kraszewski J.I./ Bolesławita: Henryk Rzewuski. V.

¹⁰Ten pat. XX.

¹¹Ten pat. XVII.

¹²Urbaniak J. Konserwatyzm w poglądach... S. 66, 69.

¹³/Rzewuski H./ Jarosz Bejła. Mieszaniny obyczajowe. Wilno, 1840. T. 1. S. 29.

¹⁴Ten pat. P. 49.

¹⁵/Rzewuski H./ Jarosz Bejła. Mieszaniny... T. 2. S. 21.

¹⁶Ten pat. T. 1. S. 148.

¹⁷Rzewuski H. Arystokracja // Filozofia i myśl społeczna w latach 1831-1863. Warszawa, 1977. S. 711-712.

¹⁸/Rzewuski H./ Jarosz Bejła. Mieszaniny... T. 1. S. 127.

¹⁹Urbaniak J. Konserwatyzm w poglądach... S. 56.

²⁰Rzewuski H. Próbkii historyczne... S. 161.

²¹/Kraszewski J.I./ Bolesławita: Henryk Rzewuski... XI.

²²Rzewuski H. Próbkii historyczne... S. 161.

²³Ten pat. P. 25.

²⁴Inglot M. Poglądy literackie... S. 8-13.

²⁵Ten pat. P. 49.

²⁶/Rzewuski H./ Jarosz Bejła. Mieszaniny... T. 1. S. 144-145.

²⁷Inglot M. Poglądy literackie... S. 92.

²⁸Tygodnik Petersburski. 1843. Nr. 93.

²⁹Tygodnik Petersburski. 1843. Nr. 97

³⁰Устрялов Н. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Слб., 1839.

³¹/Rzewuski H./ Jarosz Bejła. Mieszaniny... T. 1. S. 140.

³²Stolzman M. Czasopisma Wileńskie Adama Honorego Kirkora. Kraków, 1973. S. 134.

³³Dabar tokio požiūrio atsisakoma. Žr. Aleksandravičius E. Atgimimo

istorijos slenksčiai // Kultūros barai. 1990. Nr. 11-12.

³⁴/Rzewuski H./ Jarosz Bejła. Mieszaniny... T. 2. S. 210-211.

³⁵Ten pat. P. 211.

³⁶Rzewuski H. O dawnych i teraźniejszych prawach polskich. Kraków, 1855. S. 124-125.

³⁷Ten pat. P. 131.

³⁸Ten pat. P. 132.

³⁹Ten pat. P. 131.

⁴⁰Kamionkova-Straszakowa J. Nasz naród jak ława. Studia z literatury i obyczaju doby romantyzmu. Warszawa, 1974. S. 134-136.

⁴¹Rzewuski H. O dawnych i teraźniejszych prawach... S. 11.

